

Dynamic (Political) and Efficient Jurisprudence, the Realm of Imam's Innovation

Ali Dastani Beiraki*, **Masoud Jafari Nezhad****

Bashir Esmaili***

Abstract

Imam Khomeini with a deep and comprehensive view of Islam and jurisprudence created a fundamental impact on society and with a new and innovative view of jurisprudence led the society to the peak of pride and dignity. Imam with a maximum view of religion and the full realization of jurisprudence sought rational management of the people's world. From the beginning of the movement, he wished to prepare and compile a comprehensive plan for the Islamic government and a practical plan for Muslims based on the treatise of the jurist. He considers jurisprudence as a real and complete theory of human administration and believed that Shiite jurisprudence is the richest jurisprudence that has been created with the tireless efforts of Shiite scholars. From his point of view, jurisprudence includes all aspects of human life and is comprehensive. Imam, while believing in dynamic jurisprudence and having the necessary characteristics, considers jurisprudence as an endless sea that can be properly and easily responsible for the management of society. Therefore, he considers Islamic jurisprudence to be capable of adapting to

* Head of the Archives and Documents Center of Imam Khomeini Publishing House (Corresponding Author), dastani.b.610@gmail.com

** Faculty Member and Assistant Professor of Political Science, Islamic Azad University, Shahreza Branch, jafarinezhad@iaush.ac.ir

*** Faculty Member and Assistant Professor of Political Science, Islamic Azad University, Shahreza Branch, esmaili@iaush.ac.ir

Date received: 2020/07/22, Date of acceptance: 2020/09/04

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

all the requirements and new issues and considers familiarity with global conditions and full knowledge of the time and characteristics of issuing narrations and paying attention to the role of time and place in ijihad. Imam, while answering and being up-to-date and comprehensive in jurisprudence, believes that jurisprudence guarantees the growth and interest of nations

Keywords: Imam Khomeini, Islam, jurisprudence, innovation, time and place

فقه پویا (سیاسی) و کارآمد، قلمرو نوآوری امام خمینی

علی داستانی بیرکی*

مسعود جعفری نژاد**، بشیر اسماعیلی**

چکیده

امام خمینی با نگاهی عمیق و جامع به اسلام و فقه، تاثیر بنیادی در جامعه ایجاد نمود و با نگاهی نو و نوآورانه به فقه، جامعه را به قله سرفرازی و عزت رهنمون ساخت. امام با نگاه حداکثری به دین و تحقق کامل فقه به دنبال اداره معقول دنیای مردم بود. ایشان از آغاز نهضت در آرزوی تهیه و تدوین طرح جامع برنامه حکومت اسلامی و برنامه عملی مسلمانان بر اساس رساله فقیه بود. ایشان فقه را تئوری واقعی و کامل اداره انسان می داند و بر این باور بود که فقه شیعه، غنی ترین فقه هاست که با زحمات طاقت فرسای علمای شیعه درست شده است. فقه از منظر ایشان شامل تمام ابعاد زندگی انسان است و جامعیت دارد. امام ضمن اعتقاد به فقه پویا و داشتن ویژگی های لازم آن، فقه را دریای بی پایانی می داند که به درستی و راحتی می تواند پاسخگوی مدیریت جامعه باشد. لذا ایشان فقه اسلام را قابلیت انطباق با تمام مقتضیات و مسائل مستحدثه دانسته و آشنایی به شرایط جهانی و آگاهی کامل از زمان و خصوصیات صدور روایات و توجه به نقش زمان و مکان را در

* دکتری علوم سیاسی و مدیر کل مرکز آرشیو و اسناد موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
(نویسنده مسئول)، dastani.b.610@gmail.com

** استادیار عضو هیئت علمی و استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا،
jafarinezhad@iaush.ac.ir

*** استادیار عضو هیئت علمی و استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا،
esmaeili@iaush.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۱۳

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

اجتهاد لازم می‌داند. امام ضمن پاسخگویی و به روز بودن و جامعیت فقه معتقد است که فقه ضامن رشد و مصلحت ملتها است.

کلیدواژه‌ها: امام خمینی، اسلام، فقه، نوآوری، زمان و مکان

۱. مقدمه

انسان دارای دو بعد و همچنین دو زندگی (دنیا و آخرت) است. دین تنظیم زندگی فردی و اجتماعی فرد برای تامین و سعادت انسان را به عهده دارد. دنیا مرحله ای از زندگی بشر و زمینه ساز و مقدمه آخرت است. اسلام، دارای عقاید، اخلاق و احکام است که به وسیله آن انسان را در مسیر تکامل قرار می‌دهد و می‌سازد و مراد از جامعیت دین همین است. لذا نمی‌توان آخرت را از دنیا جدا کرد بلکه باید دنیا نیز بر همان اساس تنظیم شود. فقه عهده دار بخش احکام است و حکم و قانون آن در ربط بین دو زندگی و اعتقاد و اخلاق است. تحقق کامل فقه اسلامی و بهره‌گیری پویا از آن رستگاری را به همراه دارد. چرا که تحول و نیازهای زندگی مرتب پیش می‌آید، باید فقیه بتواند به آنها پاسخ دهد و راه حل ارائه کند و قانون دین را بگوید. از این رو باید مقتضیات زمان و مکان، احکام ثابت و متغیر و ... را دریابد و گرنه اجتهاد وی ایستا می‌شود و نه تنها دنیا بلکه آخرت نیز تامین نمی‌گردد. امام خمینی با این جامع‌نگری به دین و فقه، حکومت را یکی از نیازهای جوامع دانسته و لزوم آن را برای همیشه ثابت کردند. ایشان در این رابطه می‌فرمایند:

ما برای اینکه وحدت امت اسلام را تامین کنیم، برای اینکه وطن اسلام را از تصرف و نفوذ استعمارگران و دولت‌های دست‌نشانده آنها خارج و آزاد کنیم، راهی نداریم جز اینکه تشکیل حکومت بدهیم، ... چنان که حضرت زهرا، سلام الله علیها، در خطبه خود می‌فرماید که امامت برای حفظ نظام و تبدیل افتراق مسلمین به اتحاد است. (خمینی ۱۳۷۳، ۲۷)

براین اساس فقیه باید دستورات لازم را برای حکومت دینی از حیث قوانین تامین کند (رک عرب سرخی ۱۳۹۲، ۱:۲۲۲) البته با شناخت موارد، دست آوردها و پیشرفت‌ها و ... امام توانسته بود این نگاه - بیشتر فردی - و کمتر اجتماعی و یا نگاه ضروری و ناچاری در زندگی جمعی امروز را بشکند لذا فقه وی با دیگران تفاوت می‌کرد. نمونه‌ی آن را می‌توان در مساله زمین، مالیات، معادن، اختیارات دولت، تعزیرات، احتکار و مهمتر از

همه اینها نگاه وی به جمهوریت، حکومت جمهوری اسلامی، انتخابات و همچنین حضور، فعالیت و نقش زن در عرصه فعالیتهای سیاسی، اجتماعی و ... مشاهده کرد. چنین تحولی را به سادگی در فقهای پیش از امام و معاصرین ایشان نمی توان یافت. به همین دلیل مطالب پیش رو بر اساس نگاه احیاگرانه و نوآورانه ای که امام داشتند، تقدیم می گردد.

۱.۱ پرسش اصلی تحقیق (مسأله تحقیق)

امام خمینی چگونه توانست برای نخستین بار میان فقه و سیاست پیوندی استوار برقرار کرده و آن را در قالب و شکل نظام جمهوری اسلامی ایران و ساختار آن مستقر نماید؟

۲.۱ سوالات فرعی

- پیشنهادها و راه حل های امام خمینی برای حضور دین در جامعه چگونه و به چه صورت بوده است؟
- چگونه الگوی پیوند فقه و حکومت در رهبری سیاسی امام خمینی تحقق یافت؟

۳.۱ فرضیه

امام خمینی با نظر به ضرورت های سیاسی، اجتماعی و تاریخی در صدد برآمد تا ضمانت اجرای احکام شرعی و اسلامی را در پیوند مستقیم فقه و سیاست بجوید و به تاسیس حکومت اقدام نماید. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نوع و روش کار: این پژوهش به صورت تبیینی و تفسیری و تحلیل محتوا از طریق جمع آوری اطلاعات از نوع اسناد کتابخانه ای، اسناد، اینترنت و ... انجام خواهد شد.

در این تحقیق برای آنکه چارچوب نظری بتواند دو بعد اندیشه و عمل را در بر بگیرد، از روش کوئنتین اسکینر استفاده خواهد شد. روشی که می کوشد میان ظهور مفاهیم سیاسی در آثار و متون یک متفکر و جامعه او رابطه واقعی و تعیین کننده ای را کشف و توضیح بدهد. به نظر اسکینر هرگونه نوآوری سیاسی به رابطه زبان با زمینه و شرایط سیاسی و اجتماعی باز می گردد. اندیشه و عمل امام خمینی در این چارچوب پژوهشی قابل تبیین است.

۴.۱ جنبه نوآوری و جدید بودن تحقیق

حضرت امام با عنایت به نیازها، خواسته‌ها و مشکلات موجود و پیش رو جامعه به دنبال راهکارهای عقلانی، کار آمد و پویا از متون اولیه یعنی منابع اسلام بود و ایشان این مهم را در پیوند فقه و سیاست در راستای اداره جامعه به شکل نوآورانه مطرح و در شرایطی دشوار و غیر قابل باور اقدام و اجرایی نمود.

۵.۱ مفهوم نوآوری

نوآوری در این پژوهش به معنای باز آفرینی علم قدیم و دانش دیروزی است که با بررسی و تجدید نظر به امروزی‌ها رسیده است و به معنای نواندیشی، به روز کردن، ابداع، ابتکار و احیاء است که بر اساس زمان شناسی و تحولات و دگرگونی‌ها در پاسخ به مسائل مستحدثه و پرسش‌های جدید از متون اصلی و اصول حاکم بر تاریخ اندیشه به دست می‌آید. این مهم از نیازهای اولیه و ضروری برای رشد و تعالی انسان است. در فرهنگ نامه‌ها «نوآوری» از واژه‌هایی است که درباره آن کمتر تعریف جامعی ارائه شده بلکه بیشتر آن را با واژه‌های «نظریه جدید»، «ابداع» و «ابتکار» هم‌تراز و مترادف ساخته‌اند. (ر. ک. فرهنگ جامع مدیریت، ۱۳۸۳ و نیز لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۷ ذیل واژه نوآوری).

۲. چهار چوب نظری تحقیق

۱.۲ نظریه کوئنتین اسکینر

کوئنتین اسکینر (۱۹۴۰-) عضو هیات علمی کریستز کالج کمبریج و استاد ممتاز تاریخ مدرن است. شهرت وی به سبب روش شناسی تازه و نوآورانه‌ای است که در تبیین تاریخ اندیشه سیاسی و کاربرد هایش برای امروز ارایه کرده و تاکنون در پژوهش‌های بسیاری به کار بسته شده است.

۲.۲ معرفی روش اسکینر

هرمنوتیک قصدمندانه زمینه محور، روش شناسی اسکینر را تشکیل می‌دهد. اسکینر روش شناسی خود در اندیشه سیاسی را با نقد روش های موجود آغاز می‌کند. او در این راستا دو روش معتبر و رایج را نقد و اعتبار زدایی می‌نماید. این دو عبارت اند از:

۱. روش شناسی قرائت متنی

۱.۱. اسطوره آموزه یا دکترین

۲.۱. اسطوره انسجام

۳.۱. اسطوره تحریف یا کوتاه بینی

۲. روش شناسی قرائت زمینه ای

روح و رشته مشترک روش و کارهای مهم وی در این زمینه تاریخ است. او آثار مهمی مانند هابز، ماکیاوولی و بنیادهای اندیشه سیاسی مدرن را در بستر حوادث تاریخی طرح کرده و معتقد است که لازم است محیطی را که این آثار در آن تصنیف شده بازآفرینی کنیم. (اسکینر، ۱۳۸۹: ۱۷) تعهد روش شناسی اسکینر سنگین و مسئولانه است و او خود به این روش پایبندی عالمانه و دقیقی دارد و می‌کوشد در درجه نخست به نسخه‌هایی از متون کلاسیک بپردازد و آن‌ها را مبنای خوانش و تفسیر قرار دهد که اصیل و معتبر باشند. اسکینر می‌خواهد به درستی این همه برسد که مفاهیم و موضوعات و مفردات مهم و اصلی یک اندیشمند سیاسی که در متون وی ثبت و ضبط شده اند، حاصل پیوند نیازها و زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اجتماعی با آرمانها و ارزشها و نیات نویسنده آن متون است. این روش می‌تواند در زمینه آثار و اندیشه‌های سیاسی امام خمینی و عمل سیاسی وی به خوبی مورد کاربرد و استفاده قرار بگیرد و امکانات فلسفی، اخلاقی، عرفانی و فقهی متن‌ها و نظر و عمل امام خمینی را برای نیازهای امروز سیاست در ایران توضیح بدهد. اسکینر معتقد است که اندیشه در متن جامعه شکل می‌گیرد و فقط در ذهن تولید نمی‌شود بلکه در پیوند با شرایط حاکم بر جامعه یعنی شرایط روز این مهم اتفاق می‌افتد. در واقع نوآوری اندیشه ای اصیل برای نجات جامعه است و نوعی پذیرش مسئولیت فردی و اجتماعی است. این مهم دقیقاً منطبق با اندیشه و عمل امام خمینی است، چرا که همانطوری که اسکینر تاکید دارد، نوآوری سیاسی به دور از سنت نیست.

طبق این روش، با هوش بودن اندیشمند از یک طرف و از طرف دیگر فهم و درک درست از تاریخ و سنت راز نوآوری است که این دو محور در اندیشه و عمل امام قابل توجه بوده و موجب ایجاد نوآوری گردیده است. امام فهمیده بود که دار و مدار همه چیز در دنیا یکی است لذا باید در تاریخ (که اساس روش شناسی اسکینر است) و داشته هایمان فکر کنیم تا آنچه را که می خواهیم و لازم است بدست آوریم. امام با نگاه به مسائل پیرامون ایران مثل وضعیت ترکیه، عراق، هند و ... به این نتیجه می رسد که یک نوآوری لازم است و امام این نوآوری را از ذات دین و با نگاه جامع و عمیق به فقه پدید می آورد.

۳.۲ اسلام و جامعیت آن از نگاه امام

اسلامی که امام مبین آن است. دینی است که می تواند در کوران حوادث و در صحنه زندگی و عرصه اجتماع، شایستگی و توان خود را در اداره معقول دنیای مردم نشان دهد. و قادر به تامین منافع قابل لمس و محاسبه مردم است. از نگاه ایشان تمام قوانین بزرگ اسلام دارای این دو جنبه است که هم نظر به حیات مادی و فراهم ساختن ساز و برگ آن را دارد و هم توجه به تامین و سعادت آخروی. قرآن و سنت شامل همه دستورات و احکامی است که بشر برای سعادت و کمال خود احتیاج دارد، در کافی فصلی است به عنوان «تمام احتیاجات مردم در کتاب و سنت بیان شده است» و کتاب یعنی قرآن «تبیان کل شیء» است که هم نظر به دنیا دارد و هم نظر به حیات معنوی و ساز و برگ آن. (موسسه فرهنگی هنری عروج ۱۳۹۷، ۱۹-۱۸).

امام با نگاهی عمیق و جامع به اسلام و فقه تاثیر اساسی در سیر و مسیر زمانه گذاشت و خود را از روزمرگی رهانید و جامعه را به قله سربلندی و وادی سرور رهنمون ساخت. اسلام جامع از نظر امام اسلامی مترقی، متکامل و جامع بوده که ویژگی های زیر را دارد:

۱- سعادت دنیا و آخرت را به بالاترین وجه برای بشر تامین می نماید. امام در این باره می فرماید: قرآن برای همه است و سعادت همه را بیمه می کند. (ص امام، ج ۷، ص ۱۳۱) به تعبیر امام نسخه نجات بخش اسلام کفیل سعادت همه جانبه بشر و هادی سبیل خیر در دنیا و آخرت است و قادر است انسان را در دنیا و آخرت سعادت مند کند، ایشان در توصیه به مردم می فرمایند: در سایه اسلام می توانید سعادت در دنیا و آخرت را پیدا کنید. (همان،

ج ۶، ص ۵۲۳) امام معتقد بود اگر حکومت اسلامی آن طوری که می خواهد، جریان پیدا کند برای همه رفاه و سعادت دنیا و آخرت خواهد بود.

۲- پاسخگوی همه نیازهای انسانی در تمام ابعاد و وجوه است. و لا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین. (انعام، ۵۹) و نزلنا علیک الکتاب تبیاناً لکل شیء (نحل، ۸۹). امام صادق می فرماید، ما من شیء الا و فیه کتاب او سنه (کلینی ۱۳۸۷، ۱: ۳۷) و نیز: ... لان الله تبارک و تعالی لم یجعلہ لزمان دون زمان و لا للناس دون ناس، فهو فی کل زمان جدید، و عند کل قوم غض الی یوم القیامه. (صدوق ۱۳۷۳، ۱: ۸۷) بدرستی که خداوند تبارک و تعالی، قرآن را برای زمان و مردمی خاص قرار نداده است، بدانید که قرآن برای هر زمانی جدید است، و در پیشگاه هر مردمی همچنان شاداب و جذاب خواهد ماند تا عالم واپسین.

۳- برای تمام زندگی انسان از روزی که متولد می شود تا موقعی که وارد قبر می شود، دستور و حکم دارد. به تعبیر حضرت امام اسلام برای آدم سازی است.

۴- مخالفت با ظلم و ستم و توجه به همه شئون انسانی
امام در این باره می فرماید:

اسلام و حکومت اسلامی پدیده الهی است که با به کار بستن آن سعادت فرزندان خود را در دنیا و آخرت به بالا ترین وجه تامین می کند و قدرت آن دارد که قلم سرخ بر ستمگری ها و چپاولگریها و فساد و تجاوزها بکشد و انسان را به کمال مطلوب برساند و مکتبی است که بر خلاف مکاتب غیر توحیدی در تمام شئون فردی و اجتماعی و مادی و معنوی و فرهنگی و سیاسی و نظامی و اقتصادی دخالت و نظارت دارد و از هیچ نکته ولو بسیار ناچیز که در تربیت انسان و جامعه و پیشرفت مادی و معنوی نقش دارد، فروگذاری ننموده است. (ص امام، ج ۲۱، ص ۴۰۲)

۵- موانع و مشکلات سر راه تکامل را در اجتماع و فرد گوشزد نموده و به رفع آنها می کوشد.

۶- شمول و ابدیت آن در مورد همه مکانها و زمانها. لیظهره علی الدین کله (توبه، ۳۳) و انه لکتاب عزیز (فصلت، ۴۱) لا یاتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه تنزیل من حکیم حمید. (فصلت، ۴۲). به هر حال نگاه امام به دین نگاه حداکثری است و بر اساس رویکرد حداکثری همه نیاز بشر در قرآن و روایات وجود دارد (حقیقت ۱۳۹۵، ۱۶) بدین جهت و بر اساس این رویکرد حداکثری است که امام خمینی همه این موارد و اجرایی شدن آن را در

تحقق کامل فقه اسلامی می دانستند، لذا تلاش او بر این بود که طرح جامع و دستور حکومت قانون (حکومت اسلام) و برنامه عملی مسلمانان را بر اساس رساله فقهیه تدوین نمایند. ایشان بعد از آزادی از بازداشت رژیم ستمشاهی در سال ۱۳۴۳، در دیدار با طلاب و فضایی مشهد به ریاست آیت الله شیخ مجتبی قزوینی در قم در این رابطه می فرمایند:

من دو آرزو دارم، یک آرزویم این است که موفق بشوم به زیارت امام رضا(ع) بروم، آرزوی دوم من این است که رساله ای بنویسم که جامع تمام ابواب فقهی باشد به انضمام مسائل روز. (داستانی بیرکی ۱۳۹۵، ص ۲۲)

امام معتقد بودند رساله های موجود ناقص است و بسیاری از مسائل اجتماعی و سیاسی و حقوقی فقه در آن نیست و یا کم رنگ و اندک است و این نقص و محدود کردن همه مسائل به چند مسئله و خالی بودن آن از مسائل روز و مستحدثه موجب این توهم در مردم به ویژه جوانان شده است که اسلام دینی است ناقص و برنامه عملی آن چیزی جز طهارت و نجاست و نماز و روزه و زکات و خمس و ازدواج و طلاق نیست. این مهم زمینه را برای تلاش دشمنان اسلام و مکر و سیاست آنان در این راستا که هم گسترده بوده و هم موثر و متنوع، فراهم می نمود

ایشان بعد از تبعید به ترکیه و اقامت اجباری ۱۱ ماهه در آنجا فرصت مناسبی پیدا می کنند تا کتاب تحریر الوسیله را در دو جلد به رشته تحریر در آورند و در مقدمه کوتاهی بر این رساله می نویسند:

در زمان گذشته کتاب وسیله النجات تالیف سید الحجه فقیه اصفهانی قدس سره را حاشیه کردم و آنگاه که در اواخر ماه جمادی الثانی ۱۳۸۴ به دنبال حوادث دردناکی که بر اسلام و مسلمانان وارد آمد - که شاید تاریخ آن را ثبت کند - از شهر قم به بورسا که از شهرهای ترکیه است، تبعید شدم و در آنجا تحت نظر و مراقبت فارغ البال بودم، دوست داشتم که آن حاشیه به صورت متن مستقلی درآورم تا استفاده از آن آسان تر باشد و اگر خداوند به من توفیق دهد بسیاری از مسائل مورد نیاز روز را بر آن بیفزایم. از خدای تعالی آرزوی توفیق و از خوانندگان خواهش دارم تا برای رفع بلیات از کشورهای اسلامی مخصوصا مرکز شیعه و برای قطع دست اجانب از آنان و حسن عاقبت برای این فقیر دعا کنند. (خمینی ۱۳۶۶، ۴)

طرح تحریر امام همان فقه اسلامی بود که قرن‌ها فقهای عظام در راه آن تمام توان و اجتهاد خود را بکار برده بودند ولی متأسفانه به صورت رساله ناقص درآمده بود، مسائل سیاسی، اقتصادی و حقوقی آن را جدا کرده بودند و در نتیجه فقه اسلامی از پیشرفت و توسعه فروع و استنباط احکام مسائل جدید و مستحدثه در این زمینه‌ها باز مانده و روح تحرک از آن گرفته شده بود. این مطلب در مقدمه کتاب ولایت فقیه امام به اختصار چنین آمده است:

استعمارگران از سیصد سال پیش، یا بیشتر، به کشورهای اسلامی راه پیدا کردند و برای رسیدن به مطامع استعماری خود لازم دیدند که زمینه‌هایی فراهم سازند تا اسلام را نابود کنند. ... در طول این مدت و در اثنای جنگ‌های صلیبی احساس کردند آنچه سدی در مقابل منافع مادی آنهاست و منافع مادی و قدرت سیاسی آنها را به خطر می‌اندازد اسلام و احکام اسلام است. ... مبلغینی که در حوزه‌های روحانیت درست کردند، و عملی که در دانشگاه‌ها و موسسات تبلیغات دولتی یا بنگاه‌های انتشاراتی داشتند، و مستشرقینی که در خدمت دولت‌های استعمارگر هستند - همه دست به دست هم داده در تحریف حقایق اسلام کار کردند به طوری که بسیاری از مردم و افراد تحصیل کرده نسبت به اسلام گمراه و دچار اشتباه شده‌اند. ...

تصور نادرستی که از اسلام در اذهان عامه به وجود آورده و شکل ناقصی که در حوزه‌های علمیه عرضه می‌شود برای این منظور است که خاصیت انقلابی و حیاتی اسلام را از آن بگیرند. ... مثلاً تبلیغ کردند که اسلام دین جمعی نیست، دین زندگی نیست، برای جامعه نظامات و قوانین ندارد، طرز حکومت و قوانین حکومتی نیآورده است، اسلام فقط احکام حیض و نفاس است. (خمینی ۱۳۷۳، ۳-۴)

سپس امام به تفاوت‌های میان قرآن و کتب روایی اشاره می‌نماید و می‌فرماید:

برای اینکه کمی معلوم شود فرق میان اسلام و آنچه به عنوان اسلام معرفی می‌شود تا چه حد است، شما را توجه می‌دهم به تفاوتی که میان قرآن و کتب حدیث، با رساله‌های عملیه هست. قرآن و کتاب‌های حدیث که منابع احکام و دستورات اسلام است با رساله‌های عملیه که توسط مجتهدین عصر و مراجع نوشته می‌شود از لحاظ جامعیت و اثری که در زندگانی اجتماعی می‌تواند داشته باشد، به کلی تفاوت دارد. (خمینی ۱۳۷۳، ۵).

۴.۲ تعریف فقه از نگاه امام

امام در تعریف فقه می‌گویند: هو قانون المعاش والمعاد و طریق الوصول الی قرب الرب بعد العلم بالمعارف. (خمینی ۱۳۷۶، ۱۲)

فقه: تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است. (ص امام، ج ۲، ص ۲۸۹) از این دو تعریف که توسط امام ارائه شده است دو نکته کلیدی به دست می‌آید. الف: فقه، قانون زندگی دنیوی و اخروی است، یعنی سعادت دنیا و آخرت. ب: توجه به بعد اجتماعی فقه که مهمترین وجه تمایز امام و سایر فقها در همین نکته است.

۵.۲ روش شناسی و منهج امام در فقه و اصول

روش شناسی امام در فقه و اصول ویژگی‌های خاص دارد و این روش‌ها متمایز روش‌های جاری و ساری بوده است که در این رابطه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

۱- اهتمام به مساله موضوع شناسی فقه

۲- اجتهاد جمعی و مقارنی

۳- توجه به فقه‌الواقعیات

۴- توجه به شرایط زمانی و مکانی

۵- شجاعت در بیان حقایق

امام ضمن بیان اجتهاد صحیح از قرآن کریم و سنت نبوی و ... (همان، ج ۲۰، ص ۴۴۱) لزوم باز بودن باب اجتهاد و نظرات اجتهادی - فقهی در زمینه‌های مختلف (همان، ج ۲۱، ص ۱۷۷) و اعتقاد به فقه سنتی و اجتهاد جواهری (همان، ج ۲۱، ص ۲۸۹) و تاکید بر پویایی فقه می‌فرمایند: «یکی از مسائل بسیار مهم در دنیای پر آشوب کنونی نقش زمان و مکان در اجتهاد و نوع تصمیم‌گیری‌ها است» (همان، ج ۲۱، ص ۲۱۷)

فقه و اصول امام دارای ویژگی‌ها و نوآوری‌های بسیاری است که آن را از سایر مکتب‌ها و مدرسه‌های فقهی و اصولی متمایز و متفاوت می‌نماید. از سوی دیگر نوآوری‌های امام باعث حل غوامض و مشکلات بسیاری در فقه و اصول گردید. و آثار فراوانی در عرصه اجتماعی و سیاسی پدید آورد.

۶.۲ امام احیاگر دین

امام از منظر احیاگری دینی و اصلاح گری اجتماعی صاحب مرتبتی والا است. ایشان به عنوان اندیشمندی زمان شناس و روشن بین در اندیشه و عمل منادی اسلام زنده و مخالف با کج اندیشی ها و واپسگری ها بود. گرچه برخی از علمای مذهب تشیع به اقتضای ماجراها به عرصه سیاست وارد می شدند ولی سخنی از حکومت داری اسلامی نبود. از نگاه برخی فقها ورود به ساختار قدرت در حکومت های عصر غیبت، مشارکت در غصب و مسندی شناخته می شد که خداوند تکیه بدان را تنها برای ولیعصر مشروع دانسته بود.

اما خاورمیانه در دهه چهل و پنجاه شمسی شاهد ظهور یک رهبر شیعه تحصیل کرده از حوزه های علمیه است که با کوله باری از خاطرات تلخ و شیرین در مبارزه کشورش در برابر استبداد و استعمار می ایستد. ایشان واقعیت های دنیای جدید را می بیند و بی تفاوت از کنار آن نمی گذرد. بلکه آن را با تمام توان ادامه و به سرانجام می رساند.

۷.۲ نگاه ویژه امام به فقه و غنای فقه شیعی و کار کارشناسی

نگاه امام به فقه بر خلاف نگاه دیگر فقها، نگاه تنگ و ضیق نیست که صرفاً در جهت عمل به روایتها و ... باشد بلکه او اسلام را برای توسعه و پیشرفت و به روز بودن نسبت به دیگر مکاتب غیر توحیدی می داند و نوعی نوآوری را لازم می شمرد. مثل مالیات، توسعه خیابان و خراب کردن مسجد و ... در واقع انتقاد امام در پاسخ به نامه آیت الله قدیری در موضوع شطرنج این است که با این دیدگاه و نگاهی که شما به اسلام و فقه اسلامی دارید باید خیلی چیزها را تعطیل نمود، مجسمه سازی را باید تعطیل کرد، احتکار را فقط باید در چند مورد خلاصه کرد، امام نگاه پویا و توسعه ای را در واقع مطرح می نماید. سخن امام این است که مبدا ما متهم شویم به اینکه پاسخی برای سوالات نداریم.

امام نظرش در مساله مصلحت و مسائل مستحدثه رجوع به کارشناس است و صرفاً نگاه فقهی و کارشناس فقهی را ندارد بلکه معتقد به کارشناس مربوطه یعنی صاحب نظر در اداره امور جامعه را قبول دارد. ایشان ابتدا مسائل مستحدثه را موضوع شناسی می کردند آنگاه احکام آن را به صورت اجتهادی از قرآن و روایات استنباط می کردند. دکتر بی آزار شیرازی در خصوص رجوع به کارشناس از سوی امام می گوید:

به یاد دارم ایشان راجع به اعتبارات بانکی به بنده ماموریت دادند که بروم در این باره مطالعه و موضوع شناسی کنم و آنگاه نتیجه را برای ایشان بیاورم و ایشان بر آن اساس احکامش را بیان کنند. (داستانی بیرکی ۱۳۹۵، ۲۳)

امام در پاسخ به نامه حجت الاسلام والمسلمین محمد علی انصاری (معروف به منشور برادری) فهرستی از مسائل مستحدثه و نو را مورد اشاره قرار می دهند و ضمن اشاره به اختلافات علما در محیط درس و بحث و مدرسه و یا اختلاف نظر و سلیقه و برداشتها در زمینه های مختلف، در رابطه با نیاز عملی به بحث و مسائل و ضرورت پرداختن به این موضوعات می فرمایند:

چرا که نیاز عملی به این بحث ها و مسائل است. مثلاً در مساله مالکیت و محدوده آن، در مساله زمین و تقسیم بندی آن، در انفال و ثروتهای عمومی، در مسائل پیچیده پول و ارز و بانکداری، در مالیات، در تجارت داخلی و خارجی، در مزارعه و مضاربه و اجاره و رهن، در حدود و دیات، در قوانین مدنی، در مسائل فرهنگی و برخورد با هنر، به معنای اعم، چون عکاسی، نقاشی، مجسمه سازی، موسیقی، تئاتر، سینما، خوشنویسی و غیره، در حفظ محیط زیست و ... در جلوگیری از موالید ... در حل معضلات طبی همچون پیوند اعضای بدن انسان و ... (ص امام، ج ۲۱، ص ۱۷۸)

پیشبرد امور بر اساس نظر کارشناسی مورد اهتمام امام بوده و در موارد متعددی در دوران رهبری جامعه اسلامی به این مهم مبادرت ورزیده بودند. دکتر بی آزاری شیرازی در خاطراتش به موردی در این موضوع اشاره می کند و می گوید:

بعد از انقلاب درباره مسأله ماهیان خاویاری، از امام استحصالی کردند که آقا این ماهیان خاویاری حکمش چگونه است. (حالا این مسأله را به صرف اینکه به این شکل بگوید که اگر این فلس دارد حلال است و اگر ندارد حرام است) مردم وقتی دارند سؤال می کنند می خواهند تکلیفشان را روشن بکنند. ایشان مأموریت دادند به یک هیأتی ۱۶ نفره از متخصصین ماهی شناس، دریاشناس، زیست شناس، و جمعی از نمایندگان امام در شیلات بندر انزلی که آنجا آمدند و انواع ماهی های خاویاری را آوردند و این گروه متخصص درباره آن بحث کردند، مطالعه کردند و نشان دادند اینها در پارهای از بدنشان فلسی هست، فلس های بیضی شکل دارند. ۱۶ نفر از متخصصین آرا و نظرات و مشاهداتشان را نوشتند و نمایندگان امام هم که در آن جلسه بودند مشاهده کردند آنها هم امضا کردند، اینها را

خدمت امام فرستادند. امام مرقوم داشتند که نظر متخصصین معتبر است. ... مقصودم مسأله «موضوع شناسی در فقه» بود که امام خیلی به این امر اهتمام داشتند. (داستانی بیرکی ۱۳۹۵، ۹۴)

حضرت امام ضمن حضور ۶۰ ساله خود در جوامع علمی و مشاهدات خود در مجاری امور به قریب ۳۰ سال، معتقد است از عصرهای اول اسلام تا کنون به صورت اجمال، اسلام را با همه ابعادش روحانیون حفظ کردند تا چنین فقه غنی ای به دست ما رسیده است. ایشان در رابطه با اهمیت و غنای فقه شیعه می‌فرمایند:

در اسلام آن فقهی که غنی‌ترین فقه هاست، فقه شیعه است، همچو فقهی در دنیا نیست، نه در بین مسلمین هست، علی‌کثرتهم، و نه در غیر، بین غیر مسلمین و این با زحمات طاقت فرسا از علمای شیعه درست شده است، از اول که زمان پیغمبر بوده است و دنبالش زمان ائمه، این علمای شیعه بودند که جمع می‌شدند دور ائمه - علیهم السلام - و احکام را از آنها اخذ می‌کردند و در اصولی که چهار صد کتاب بوده نوشته اند. (ص امام، ج ۳، ص ۲۳۸ و ۲۳۹)

ایشان در ارتباط این موضوع و لزوم باز بودن باب فقه در وصیت نامه سیاسی الهی خود می‌فرمایند:

در حکومت اسلامی همیشه باید باب اجتهاد باز باشد و طبیعت انقلاب و نظام همواره اقتضا می‌کند که نظرات اجتهاد فقهی در زمینه‌های مختلف ولو مخالف با یکدیگر آزادانه عرض شود و کسی توان و حق جلوگیری از آن را ندارد. (همان، ج ۲۱، ص ۱۷۷)

امام معتقد است که فقه شامل تمام ابعاد زندگی انسان می‌باشد و جامعیت دارد و باید داشته باشد. ایشان در این رابطه می‌فرمایند:

خداوند بوسیله رسول اکرم (ص) قوانینی فرستاده که انسان از عظمت آن به شگفت می‌آید. برای همه امور قانون و آداب آورده است برای انسان پیش از آنکه نطفه اش منعقد شود تا پس از آنکه به گور می‌رود، قانون وضع کرده است و نه تنها برای وظایف عبادی، بلکه برای امور اجتماعی، سیاسی، حقوقی و خانواده دارای قوانین متقی، متکامل و جامع است. و مسائلی که از دیر زمان در زمینه‌های اقتصادی، حقوقی و سیاسی، حقوق بین‌الملل و مقررات جنگ و صلح و حقوق عنوان کرده اند، گوشه ای

از قوانین و رساله عملی اسلام است، هیچ موضوع حیاتی نیست که اسلام تکلیفی برای آن مقرر نداشته و در باره آن حکمی نداده باشد. (بی آزار شیرازی ۱۳۶۰، ۴۸۵)

و امام معتقد است که جهان بی نیاز از قوانین اسلام در هر شرایطی و زمانی نیست:

آنها اگر به کره مریخ هم بروند و به کهکشانها راه یابند باز از سعادت و فضائل اخلاقی و تعالی روانی عاجزند و قادر نیستند مشکلات اجتماعی خود را حل کنند. چون مشکلات اجتماعی و بدبختی های آنها محتاج راحل های اعتقادی و اخلاقی است و کسب قدرت مادی یا ثروت و تسخیر فضا از عهده حل آن بر نمی آید و ثروت و قدرت مادی و تسخیر فضا احتیاج به ایمان و اعتقاد و اخلاق اسلامی دارد تا تکمیل و متعالی شود و در خدمت انسان قرار گیرد نه اینکه بلای جان انسان بشود. (خمینی ۱۳۷۳، ص ۲۰)

۸.۲ فقه پویا و انتظار از مجتهدین از منظر امام

امام ضمن اعتقاد به فقه پویا، لزوم احاطه مجتهد به مسائل زمان خود، اظهار نظر در مسائل سیاسی، آشنایی به روش برخورد با حیلها و تزویرهای فرهنگ حاکم بر جهان، داشتن بصیرت و دید اقتصادی، اطلاع از کیفیت برخورد با اقتصاد حاکم بر جهان، شناخت سیاستها و حتی سیاسیون و فرمول های دیکته شده آنان و درک موقعیت و نقاط قوت و ضعف دو قطب سرمایه داری و کمونیزم و داشتن زیرکی و هوش و فراست را برای هدایت جامعه لازم می دانند و در این رابطه می فرمایند:

حکومت در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمام فقه در تمام زوایای زندگی بشریت است، حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است، فقه تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است. (ص امام، ج ۲۱، ص ۲۸۹)

امام همچنین ضمن چگونگی پیاده شدن اصول فقه در عمل فرد و جامعه و نگرانی استکبار از این مساله، در خصوص اهمیت این مهم می فرمایند:

روحانیت تا در همه مسائل و مشکلات حضور فعال نداشته باشد، نمی تواند درک کند که اجتهاد مصطلح برای اداره جامعه کافی نیست. حوزه ها و روحانیت باید نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را همیشه در دست خود داشته باشند و همواره چند قدم جلوتر از

حوادث، مهیای عکس العمل مناسب باشند، چه بسا شیوه های رایج اداره امور مردم در سالهای آینده تغییر کند و جوامع بشری برای حل مشکلات خود به مسائل جدید اسلام نیاز پیدا کند. علمای بزرگوار اسلام از هم اکنون باید برای این موضوع فکری کنند. (همان، ج ۲۱، ص ۲۹۲)

۹.۲ توان مدیریت جامعه توسط اسلام

امام معتقد بود که اسلام را باید آنگونه که هست، به جامعه عرضه کرد یعنی اسلام جامع، پویا و پاسخگو یعنی مکتبی که توان مدیریت جامعه را در ابعاد گوناگون دارد و یک نظام حکومتی نیرومند است. ایشان در حقیقت دین را در متن زندگی مردم جای داد و معتقد بود این مکتب در تمام ابعاد نظارت و دخالت دارد. ایشان به لحاظ جامع نگری و بینش عمیق خود موجب حرکت جدیدی در جهان اسلام شد. و باعث شد نگرش جدیدی به اسلام معطوف گردد که دین توان مدیریت و هدایت جامعه را در تمام ابعاد پیچیده آن به طرز شایسته ای دارد. (احمدی ۱۳۷۴، ۱:۴۸)

در این راستا امام ضمن بیان لزوم حفظ ارکان فقه و اصول در حوزه ها و توجه به روش های جدید و علوم مورد بی نیاز بر این باورند که فقه دریای بی پایان است و لذا می تواند به درستی و به راحتی پاسخگوی مدیریت جامعه باشد.

۱۰.۲ ارتباط دین (اسلام) و انسان

در اندیشه امام انسان موجودی است که خداوند او را خلق کرده است تا به کمال برسد، همه جهاتی که در عالم هست، در انسان نیز وجود دارد. انسان بین دو بی نهایت نور و ظلمت قرار دارد. انسان قابلیت و توانایی این را دارد که ترقی کند و به سعادت نائل گردد. بدین جهت اسلام برای تربیت انسان در همه ابعاد با توجه به تربیت پذیری او، مریانی به نام انبیاء فرستاده است که موضوعش انسان است. آنها آمده اند که انسان را تربیت کنند، در واقع هدف بعثت انبیا انسان سازی است و رساندن انسان به قله های ترقی و سعادت در همه ابعاد. پس مکتب اسلام با انسان سر و کار دارد و برای او برنامه تربیتی از آغاز تا انتها دارد.

شناخت دین ارتباط تنگاتنگی با شناخت صحیح از انسان دارد. بر اساس دیدگاه وحی که انسان را موجودی ثابت و سیال معرفی می‌کند. انسان از نیازها و خواسته‌های ثابت برخوردار است ... و دین تامین کننده این خواسته‌های فطری بشر است. اما در عین حال انسان از روحيات متحول و زندگي دستخوش تغيير برخوردار بوده است.

از زمان اجتماعي شدن انسان، نیاز او به شریعت و مجموعه قوانین مدون نیز مطرح می‌گردد. و زندگي متحول اجتماعي انسان همواره در حال تغییر بوده و هست. امام به این نیاز و این تحول اندیشیده و معتقد است شریعت به مرحله ای از کمال می‌رسد که می‌تواند نیازهای جامعه را با تمام تحولاتی که دارد پاسخگو باشد. شریعت از دو ویژگی مهم (اصول ثابت و انعطاف پذیر) در ابعاد اجتماعي به تناسب تغییرات برخوردار است. و چون زندگي اجتماعي انسان همواره در تغییر است شریعت می‌تواند عهده دار مدیریت جامعه در ابعاد گوناگون باشد و به نیازهای انسان از تحولات جامعه پاسخ دهد. (رک همان، ۵۲ و ۵۳)

شریعت در طول تاریخ بشر رو به تکامل بوده تا به اسلام رسیده است با توجه به اینکه اسلام خاتم ادیان الهی است پس کاملترین شریعت ارزانی شده به بشر اسلام است و توان مدیریت جامعه را به صورت کامل دارد چرا که به تعبیر قرآن کریم دینی کامل است :

اليوم اكملت لكم دينكم و اتممت عليكم نعمتي و رضيت لكم الاسلام دينا. (مائده، ۳)

امروز دین شما را کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم و اسلام را به عنوان دین شما پذیرفتم.

۱۱.۲ فقیه جامع شرایط برای فقه پویا

فقه اسلام فقهی متحرک و پویا است و به نوعی قابل انطباق با تمام مقتضیات زمان و مسائل مستحدثه می‌باشد. برای بهره‌گیری از پویایی فقه اسلام وجود فقیه جامع لازم است. فقیهی که علاوه بر احراز همه شرایط اجتهاد، از اوضاع و شرایط جهانی و نیز زمان و خصوصیات صدور روایات آگاهی کامل داشته باشد، امام معتقد بود یکی از این شرایط، نقش زمان و مکان است چرا که این دو نقش تعیین کننده دارد. و کسی که آشنا به زمان و مکان نباشد نمی‌تواند اجتهاد جامع و به روز داشته باشد.

جامعه انسانی به صورت تدریجی رو به کمال می‌رود و هر روز قدم جدیدی در راه مدنیت بر می‌دارد و هیچ چیز ثابت نمی‌ماند و مقررات اجتماعی همواره در حال دگرگونی است و ثابت نمی‌ماند و پیشرفت‌ها همواره موضوعات جدیدی پیش روی بشر قرار می‌دهد. با توجه به دنیای ارتباطات و نیازهای تازه، مقررات و قوانین جدیدی مورد نیاز است که با توجه به نگاه امام به فقه، مجتهد باید با عنایت به عنصر زمان و مکان این مهم را پاسخگو باشد. لذا امام ضمن دعوت علما و فضلا به اجتهاد پویا، آنها را به تعمق در این موضوع فرا می‌خواند و در این خصوص می‌فرماید:

در مورد روش دروس تحصیل و تحقیق حوزه‌ها، این جانب معتقد به فقه سنتی و اجتهاد جواهری هستم و تخلف از آن را جایز نمی‌دانم. اجتهاد به همان سبک صحیح است ولی این بدان معنا نیست که فقه اسلام پویا نیست. زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند. مساله‌ای که قدیم دارای حکمی بوده است به ظاهر همان مساله در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع و اقتصاد یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند، بدان معنا که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرق نکرده است واقعا موضوع جدیدی شده است که قهرا حکم جدیدی می‌طلبد. (ص امام، ج ۲۱، ص ۲۸۹)

امام بر این باور بودند که در ساختار و سیستم قانونگذاری اسلام و فقه شیعه خلا قانونی وجود ندارد. تمام احکام الهی توسط آیات و روایات بیان شده است. ایشان در این خصوص می‌فرمایند:

«هیچ موضوع حیاتی نیست که اسلام تکلیفی برای آن مقرر نداشته و حکمی در باره آن نداده باشد» (خمینی ۱۳۷۳، ۱۲) امام همچنین تاکید می‌کنند که «قرآن مجید و سنت شامل همه دستورات و احکامی است که بشر برای سعادت و کمال خود احتیاج دارد». (خمینی ۱۳۷۳، ۲۹)

نتیجه اینکه دو عنصر زمان و مکان و به عبارت دیگر اوضاع زمانی و موقعیت جغرافیایی موضوع و مساله، نقشی تعیین کننده در اجتهاد و استنباط دارد. یعنی مجتهد باید اوضاع زمانی و موقعیت جغرافیایی موضوع را کاملا در نظر داشته باشد و سپس حکم و فتوی را صادر نماید که این مهم یکی از ویژگی‌های برجسته امام بوده و بدین جهت است که در اجتهاد او با توجه به اوضاع زمانی و موقعیت جغرافیایی، نوآوری مشاهده می‌شود.

این مهم دقیقترین مساله در چهار چوب پژوهشی مورد نظر این تحقیق است که به راستی مورد توجه و تاکید امام در حوزه نظر و عمل قرار گرفته است.

دو عنصر زمان و مکان که امام خمینی بارها بر دخالت آنها در اجتهاد تاکید فرمودند، از روایات به خوبی استفاده می‌شود و به عنوان نمونه در نهج البلاغه آمده است که حضرت علی (ع) پس از رسول الله هیچگاه خضاب ننمودند، برخی علت را پرسیدند و گفتند با اینکه یک دستور مستحب است چرا شما آن را ترک می‌کنید؟ فرمودند: آن دستور و حکمی که رسول الله داده بودند برای زمانی بود که اسلام در حال ضعف بود اما الآن که اسلام قدرت پیدا کرده است چنین چیزی لازم نیست، (حیدری ۱۳۷۴، ۳۵۲)

علامه بزرگوار و شهید عالی مقام مرتضی مطهری در خصوص نقش زمان و مکان در اجتهاد و لزوم بهره‌گیری از آن، مهمترین مساله اجتماعی روز را «اسلام و مقتضیات زمان می‌داند و شناخت صحیح اسلام واقعی را به عنوان یک فلسفه اجتماعی و یک ایدئولوژی الهی و یک دستگاه سازنده فکری و اعتقادی همه جانبه و سعادت بخش و نیز شناخت شرایط و مقتضیات زمان و تفکیک واقعیات ناشی از تکامل علم و صنعت از پدیده‌های انحرافی و عوامل فساد و سقوط را دو ضرورت فوری می‌نامد که باید به آن پرداخته شود. (مطهری ۱۳۷۳، ۱۰:۱۵)

بنابراین باید موضوعاتی که هیچ سابقه‌ای در باره آن وجود ندارد و با مرور زمان و پیدایش احتیاجات و ارتباطات جدید به وجود می‌آیند و از آنها تعبیر به مسائل مستحدثه می‌شود فقیه به عنوان وظیفه برای به دست آوردن حکم اینگونه مسائل تلاش نماید. (فاضل لنکرانی ۱۳۷۴، ۳:۸۳)

در تایید و تاکید نقش زمان و مکان که امام آن را هم اجرایی نمود و هم به علما و حوزه‌ها در توجه به آن سفارش می‌کنند، دکتر علی شریعتی در خصوص دگرگونی‌ها و توجه به تحولات و لزوم پاسخگویی می‌گوید:

اسلام به عنوان دینی در ظرف سنتی جامعه‌ها و در کالبد تمدن‌ها و فرهنگ‌هاست که جسمیت عینی خارجی پیدا می‌کند و به این صورت است که در مسیر تحولات تاریخ فرسایش می‌یابد و احتیاج به نو شدن، تغییر فرم، لباس، روابط و زبان دارد. و این سوء تفاهم نشود... که [زیرا] مقصود از نو شدن، حقیقتی ثابتی که خود اسلام است، نیست... بلکه به این معنی است که وقتی حقیقتی ثابت، در ظرف‌های سنتی و نژادی و اجتماعی و

فرهنگی و اعتقادی و فردی و فلسفی و روحی قرار می‌گیرد، بعد از مدتی باید ظرف‌هایی که زاییده شرایط اجتماعی و تاریخی است و تغییر می‌یابند، عوض کرد که اگر ظرف این حقیقت مقدس را عوض و نو نکنیم، مظروفش از بین می‌رود. (سروش ۱۳۶۶، ۳۸۱-۳۸۲)

تحقق این مهم به فهم بیرونی بر می‌گردد چرا که اگر فهم بیرونی متحول شود، فهم درونی متحول خواهد شد. لذا امام به فقها توصیه می‌کند که نسبت به مسائلی که در گذشته مطرح نبود و یا موضوعیت نداشته است، بی تفاوت نباشند و به دنبال راه حل بروند، ایشان در رابطه با این مطلب می‌فرمایند:

روحانیت تا در همه مسائل و مشکلات حضور فعال نداشته باشد، نمی‌تواند درک کند که اجتهاد مصطلح برای اداره جامعه کافی نیست. حوزه‌ها و روحانیت باید نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را همیشه در دست خود داشته باشد و همواره چند قدم جلوتر از حوادث، مهیای عکس‌العمل مناسب باشند، چه بسا شیوه‌های رایج اداره امور مردم در سالهای آینده تغییر کند و جوامع بشری برای حل مشکلات خود به مسائل جدید اسلام نیاز پیدا کند علمای بزرگوار اسلام از هم‌اکنون باید برای این موضوع فکر کنند (ص امام، ج ۲۱، ص ۲۹۲)

یکی از شاگردان امام نقل کرده که امام در نجف اشرف در مسجد شیخ انصاری، به هنگام تدریس دو بار این مطلب را فرمودند: «آقایان طلاب، شما باید مسائل را در میان بازار «هوویش» بررسی کنید، نه توی اتاق مدرسه» و همچنین فرمودند:

مسائلی که در اتاقهای مدرسه ارزیابی می‌شود، فرضیات خودتان است، حال آنکه فقه یک علمی است و به واقعیات جامعه مربوط می‌شود، شما باید واقعیات جامعه را لمس کنید و سپس فقه را و قواعد فقهی را بر آن واقعیات منطبق کنید نه اینکه در اتاق مدرسه بنشینید و یک کتاب قدیمی را بر داشته و مساله‌ای را پیش خودتان فرض کنید و سپس قواعد فقهی را بر آن مساله ذهنی و فرضی تطبیق نمایید زیرا اگر چنین روشی در فقه باشد فقه و استنباط شما ارزش عملی و مصرف خارجی و کاربردی ندارد زیرا موضوعش در خارج وجود ندارد.

ایشان همچنین تاکید می‌کنند که «آقای طلبه، شما باید واقعیات را از جامعه و بازار بگیرید و سپس فقهت خودت را بر آن واقعیات عرضه کنی تا اینکه زحمات شما مصرف داشته باشد». (مجله کیهان اندیشه)

پاسخگویی و به روز بودن و نیز جامعیت فقه در این زمینه همواره مورد تاکید امام بوده لذا ایشان فقهی را بیان می کنند که ضامن رشد و مصلحت ملتهاست و در این رابطه در وصیت نامه الهی، سیاسی خویش می فرمایند:

«از فقه سنتی که بیانگر مکتب رسالت و امامت است و ضامن رشد و عظمت ملتهاست، چه احکام اولیه و چه ثانویه که هر دو مکتب فقه اسلامی است، ذره ای منحرف نشوند» (ص امام، ج ۲۱، ص ۳۹۹)

امام همواره از جمودگرایان و کوتاه نظران و قشری نگران و مقدس نمایان گلایه مند چرا که آنها با تفسیرها و برداشت های غلط و انحرافی به مکتب اسلام ضربه می زنند. در خصوص موضوع شناسی و حوادث واقعه که امام به آن معتقدند، شهید صدر می فرماید:

فقه باید به نظریه های بنیادین دست یابد و تنها به قالبها و ساختارهای روبنایی و قانونگذاری های تفصیلی اکتفا نکند. فقه باید از لابلای این قالبهای مشخص و از رهگذر این ساختارهای روبنایی به یک سلسله نظریات اساسی که نمایانگر نقطه نظر اسلام باشد، دسترسی پیدا کنند. چرا که می دانیم هر مجموعه قوانین مربوط به هر یک از شئون زندگی مستقیماً به تئوری های بنیادین وابسته است. (صدر ۱۳۶۹، ۵۸-۵۹)

امام از سالیان قبل، خود به عنوان فقیهی زمان شناس به اجتهاد پرداخته و در استدلال فتوا گام نهاده بودند. طبیعی است که فقه آن حضرت، خصوصاً فقه اجتماعی و سیاسی ایشان متأثر از زمان شناسی ایشان باشد. تمایز دیدگاه های امام نسبت به بعضی از فقیهان عصر حاضر و اعصار گذشته، شاهد خوبی بر این مدعاست. دیدگاه ویژه حضرت امام در باره قیود جواز تقیه، مساله امر به معروف و نهی از منکر، جهاد ابتدائی، تئوری حکومتی شیعه و اختیارات حاکم، عدالت اجتماعی، حقیت ربا، شطرنج و تبدیل موضوع در آن، ثروت های ملی، نفت و معادن زیر زمینی، توجه و ارج نهادن به علوم تجربی و درخواست مددگیری از روش های تجربی در علوم اسلامی می تواند مصادیقی از بصیرت امام راحل باشد. (رک قاضی زاده ۱۳۷۴، ۵:۲۲۴)

امام نگاهی جامع نسبت به اسلام داشت و از فهمی عمیق برخوردار بود لذا نگاهش به فقه به عنوان تفسیر و تبیین ابواب و ابعاد مختلف اسلام کاملاً ژرفانه و گسترده بود و فقه را

فقه پویا (سیاسی) و کارآمد ... (علی داستانی بیرکی و دیگران) ۱۰۷

صرفاً در چند مساله خلاصه نمی کرد و نمی داد و به نگاههای ضیق و تنگ‌نظرانه موجود کاملاً انتقاد داشت.

بدین جهت باید گفت فقه امام فقه پاسخ به تمام مسائل پیش روی جامعه اسلامی و مسلمانان بود.

این نگاه امام با توجه به ویژگی های شخصیتی، شناخت زمان، درک و فهم معضل و مشکل، هوش و استعداد بی نظیر ایشان و در نظر گرفتن زمان و مکان بود.

۱۲.۲ نوآوری و درک والای امام

امام در رهبری انقلاب اسلامی و تشکیل نظام جمهوری اسلامی خیلی مترقیانه، به روز و فراتر از زمان و با درک بسیار بالا و عقلانیت عمل کردند لذا مسایل را به خوبی مدیریت و راهبری کردند تا فقه اسلامی متهم به ضعف و ناتوانی در پاسخ به مشکلات نشود مثل بحث خمس و زکات در دولت موقت و تغییر نظر در کوتاهترین زمان ممکن برای حل مساله مالیاتها و یاهماهنگی در مسایل سیاست خارجی و داخلی و احترام به قوانین و ساختارهای برآمده از قانون مثل هیئت اعزامی در رابطه با ارسال نامه به گورباچف و همراهی یک زن. امام خمینی در مواضع متعددی به مبتنی بودن بنائات و اعتبارات عقلانیه بر مصالح و دوام نظام معیشت و تمدن عقلا اشاره داشته اند از جمله در مکاسب محرمه خود آورده اند که:

لا ریب ان اعتبارالملکیه و ... لدی العقلاء لیس جزافو عبثا بل للاعتبارات العقلانیه ... و مصالح نظامیه و نحوه (خمینی ۱۳۷۳، ۱:۱۶۱)

و در کتاب بیع آورده اند: ان اعتبارات العقلا: انما هی اغراض و احتیاجات و مصالح بحسب التمدن والتعیش ... (خمینی ۱۳۷۹، ۱:۱۹)

امام با درک خاصی که از اسلام به عنوان راهبر و راهنمای جامعه در همه زمانها و مکانها در مسیر سعادت آن داشتند، معتقد بودند که تک تک احکام اجتماعی اسلام و برنامه هایی شبیه امر به معروف و نهی از منکر، جهاد، قصاص حدود و ... با در نظر گرفتن یک روح کلی که آنها را به هم پیوند می دهد یعنی ولایت و حکومت صالح (ولایت فقیه) قابل اجرا است. (رحیمیان ۱۳۷۴، ۷:۱۰۸)

ویژگی های فقه حکومتی امام بدون شک هر مکتبی و مذهبی در صورتی می تواند تداوم داشته باشد که همراه و همگام با علم و دانش و صنعت، تکنولوژی و فرهنگ و تمدن پیش رود، پاسخگوی مشکلات و مسائل در هر عصری و مکانی باشد، با فطرت و سرشت آدمی مطابقت داشته باشد و هیچگونه تضادی میان دستورات آن مکتب و خلقت انسان وجود نداشته باشد. پیامها و دستوراتی که از ناحیه شریعت صادر می گردد منافاتی با احکام صریح عقل نداشته باشد. بدین جهت اسلام، ملاک تکلیف را عقل قرار داده است و آن را در کنار کتاب و سنت، یکی از منابع چهارگانه فقهی معرفی می کند چرا که عقل در مسائلی که حکم قطعی و یقینی دارد و در درک مصالح و مفاسد، قاطع است، به عنوان منبع قانونگذاری از ناحیه شرع مورد تایید قرار گرفته است. و ارزش مقام عقل در فقه اسلامی و اصول فقه آنقدر مهم است که بیش از هزار صفحه در باره قاعده ملازمه میان حکم عقل و شرع در کتابهای فقهی و اصولی اسلام ارائه شده است.

فقههای اسلام بر اساس همین راهنمای خدایی می توانند پاسخگوی مسائل مستحدثه باشند.... فقههای اسلام با توجه به تنقیح مناط عقلی و ملازمات عقلی به کشف بسیاری از احکام نایل می شوند و می توانند از این طریق کاروان بشریت را از رکود و عدم تحرک باز دارند. (حیدری ۱۳۷۴، ۸:۳۵۱)

از این روی امام به جهت درگیری فقیه در فقه حکومتی و مصالح جامعه و نیز تراحم مسائل مختلف با یکدیگر و تبدل و تغییر آنها اجتهاد معمول و مصطلح را برای اداره جامعه کافی نمی داند و ویژگی های زیر را به عنوان اموری ضروری برمی شمارد:

- ۱- موضوع شناسی و توجه به دو عنصر زمان و مکان که در فقه نقشی مهم ایفا می کند.
- ۲- لزوم برخورداری از سیاست و اطلاعات سیاسی اجتماعی گسترده جهت توانایی تدبیر کشوری و حتی بین المللی
- ۳- زیرکی و مدیریت در عین زهد و تقوا
- ۴- شناخت درست حکومت، جامعه و مقتضیات تمدن و تشخیص مصالح مستحدثه - لااقل در مشورت با کارشناسان
- ۵- اصالت مصلحت در حکم حکومتی.
- ۶- عقلانی عملی کردن در راستای توافق با زندگی و تمدن بشر
- ۷- آشنایی با روش برخورد با حيله ها و تزویرها

۸- اجتهاد جامع و به روز و لزوم جامعیت فقیه برای رفع نیاز های جامعه

۹- تلاش های بیشتر و حضور فعال و اجتهاد مستمر

۱۰- شجاعت و جسارت در بیان مسائل

۳. نتیجه گیری

اندیشه سیاسی اسلام در طی نهضت مردمی ایران و پس از پیروزی انقلاب اسلامی با رهبری امام خمینی جان تازه گرفت و آن حضرت با مطرح کردن سرفصل ها و گزاره های جدید تحول جدیدی را در این عرصه بوجود آورد. امام خمینی نه تنها به بازسازی و احیای آن که از سوی علمای بزرگ سلف مطرح شده بود، پرداخت بلکه با گشودن باب های جدیدی در عرصه اندیشه سیاسی اسلام با در نظر داشتن مقتضیات زمان و مکان، به پویایی فقه در این زمینه کمک کرد.

طرح نظریه سیاسی ولایت فقیه در قالب و طرح جدید به نام جمهوری اسلامی، از نو آوری های معمار انقلاب اسلامی و ثمره حرکت انسانی و نجات بخش امام خمینی در قالب انقلاب اسلامی می باشد.

بر خلاف تبلیغات مادیون و در راس آنها غربی ها که اسلام را از زندگی اجتماعی و لوازم آن از جمله حکومت بدور می دانند و سالها تز جدایی دین از سیاست را مطرح کردند، امام خمینی حکومت را پدیده الهی می داند که با به کار بستن آن، سعادت دنیوی و اخروی انسان تامین می گردد. به نظر معمار انقلاب اسلامی، اسلام مکتبی است که در تمام شئون زندگی فردی، اجتماعی، سیاسی، مادی و معنوی انسان دخالت دارد و همه چیز دارد. ایشان در این باره می فرمایند:

اسلام همه چیز است، قرآن همه چیز است، قرآن «انسان درست کن» است، کتاب انسان سازی است، قرآن همه چیز دارد، سیاست دارد، فقه دارد، فلسفه دارد، همه چیز دارد، انسان همه چیز است و باید همه احتیاجاتش را قرآن تامین بکند، انسان یک اعجوبه ای است که همه عالم است. و قرآن یک اعجوبه ای است که اداره انسان را به همه اقشار می کند، در عین حالی که فقیه درست می کند، حکیم درست می کند، فیلسوف درست می کند، شمسیر زن درست می کند، جنگجو درست می کند، فقیه

باید جنگجو هم باشد، فقیه باید سیاف هم باشد، ولی فقیه هم باشد و فقهش را از دست ندهد (ص امام، ج ۶، ص ۲۸۷)

امام خمینی ۳۰ - ۴۰ سال قبل و حتی بیشتر با نگاهی نوآورانه به فقه و نگاه حداکثری به دین و ارایه اسلام جامع (با توجه به شناسایی مسائل و مشکلات جامعه ایران و جهان اسلام) توانست بهترین الگو را یعنی جمهوری اسلامی بر اساس ولایت فقیه را برای اداره جامعه با استفاده از عنصر زمان و مکان ارائه دهد و افق جدیدی را پیش روی حوزه های علمیه قرار دهد تا با استفاده از اجتهادی پویا و به روز و کار آمد بتواند پاسخگوی مشکلات، معضلات و مسائل مستحدثه باشند و این مسیر با اجتهاد مستمر شایسته است همچنان با بالندگی ادامه پیدا کند. امام در رابطه با دستورهای مترقی اسلام برای همه وقت می فرماید:

شما بدانید که اسلام همه چیز دارد، یعنی قبل از اینکه از دواج واقع بشود بین مرد و زن، تا آن وقتی که توی قبر می رود آثاری دارد، احکام دارد، دستور دارد، همه دستورهای مترقی، همه دستورهایی که برای سعادت انسان، چه در این دنیا چه در آن دنیا، مفید است. (ص امام، ج ۶، ص ۱۹۱)

امام در راستای نوآوری تحول جلدی در فقه شیعی به وجود می آورد و مسائل متعددی را در این رابطه به عنوان نیاز امروز و فردای جامعه اسلامی مثل مصلحت، رجوع به کارشناس و صاحب نظر در مسائل مستحدثه و ... مورد بحث قرار می دهند و به منصفه ظهور می رسانند.

دیدگاه حضرت امام بر این باور استوار است که زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده و تاثیر گذار در اجتهاد و استنباط احکام دین است و موضوعی که در چهارده قرن پیش (زمان بعثت رسول اکرم اسلام و دوران امامان معصوم به مدت ۲۵۰ سال) دارای حکمی بود، همان موضوع در عصر حاضر به وقت ارزیابی آن با روابط حاکم بر سیاست، اقتصاد و اجتماع - که روابطی بسیار پیچیده و گسترده و نیز بوجود آورنده پیچیده ترین علم از علوم انسانی است - ممکن است حکم دیگری پیدا کند. همانگونه که ممکن است صدها و هزاران سال دیگر باز به حکم دیگری محکوم شود. و این مهم وقتی تحقق پیدا می کند که اصل دین و آموزه های آن را، جامع، جاودانه و پویا بدانیم.

کتابنامه

احمدی، حبیب. (۱۳۷۴). پویایی فقه اسلام، مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی حضرت امام خمینی (س)، نقش زمان و مکان در اجتهاد، ج ۱، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) اسکینز، کوئنتین (۱۳۸۹) ماکیاولی، ترجمه عزت الله فولادوند، تهران، انتشارات طرح نو، چاپ ششم. اقبال لاهوری، محمد. (۱۳۶۶). احیای فکر دینی در اسلام، ترجمه احمد آرام، نشریه شماره ۱، فرهنگی منطقه ای

بی آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۶۰). رساله نوین (تحریر الوسیله)، ج ۴، دفتر نشر فرهنگ اسلامی حبیبی، کبری و پویا، حسن. (۱۳۸۷). نوآوری در اندیشه سیاسی امام خمینی (جزوه). تهران: انتشارات عادیات.

حقیقت، سید صادق. (۱۳۹۵). سیاست اندیشی در حوزه اندیشه سیاسی اسلام، کویر حیدری، محمد جواد. (۱۳۷۴). رابطه عقل و دین با زمان و مکان، ج ۸، مجموعه آثار کنگره بین المللی مباحث فقهی امام خمینی «نقش زمان و مکان در اجتهاد»، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

خمینی، روح الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) خمینی، روح الله. (۱۳۷۹). کتاب البیع، ج ۱، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) خمینی، روح الله. (۱۳۶۶). تحریر الوسیله، ترجمه فارسی، ج ۱. دفتر انتشارات اسلامی خمینی، روح الله. (۱۳۷۶). الاجتهاد و التقليد، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) خمینی، روح الله. (۱۳۷۳). ولایت فقیه، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) خمینی، روح الله. (۱۳۷۳) مکاسب محرمه، ج ۱، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س) داستانی بیرکی، علی. (۱۳۹۵). حکومتی بر اساس اخلاق، چاپ و نشر عروج

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، چاپخانه دانشگاه تهران رحیمیان، سعید. (۱۳۷۴). روش کشف ملاک و نقش آن در تغییر احکام، ج ۷، مجموعه آثار کنگره بین المللی مباحث فقهی امام خمینی «نقش زمان و مکان در اجتهاد»، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

سروش، عبدالکریم. (۱۳۶۶). تفرج صنع، سروش صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی. (۱۳۷۳). عیون أخبار الرضا (ع)، مترجم حمیدرضا مستفید - علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق

صدر، محمد باقر. (۱۳۶۹). سنتهای اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن، ترجمه حسین منوچهری، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجا

عرب سرخی اردستانی، علی. (۱۳۹۲). دموکراسی مکتبی یا مردمسالاری دینی، ج ۱ و ۲، عروج فاضل لنکرانی، محمد جواد. (۱۳۷۴)، زمان و مکان و علم فقه، ج ۳، مجموعه آثار کنگره بین المللی مباحث فقهی امام خمینی «نقش زمان و مکان در اجتهاد»، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

فرهنگ جامع مدیریت. (۱۳۸۳). گروه نویسندگان دانشگاه علامه طباطبایی قاضی زاده، کاظم. (۱۳۷۴). با امام خمینی در فقهت مبتنی بر عنصر زمان و مکان، مجموعه آثار کنگره بین المللی مبانی فقهی حضرت امام خمینی «نقش زمان و مکان در اجتهاد» ج ۵، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

قرآن کریم.

کلینی، محمد یعقوب. (۱۳۸۷). اصول کافی، ج ۱، تهران: جهان آرا
محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۴). میزان الحکمه، ج ۴، دفتر تبلیغات اسلامی قم
مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). اسلام و مقتضیات زمان، ج ۱، تهران، انتشارات صدرا
مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۷). تفسیر نمونه، ج ۲۳، دارالمکتب الاسلامیه
موسسه فرهنگی هنری عروج. (۱۳۹۷). اسلام ناب از دیدگاه امام خمینی